

Upotreba interneta i rasprostranjenost digitalne komunikacije u (post)pandemijskim uslovima: Slučaj Srbije*

Vera Backović¹ & Irena Petrović²

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Iako su internet i digitalne tehnologije osnova umreženog društva blizu trideset godina, pandemijski uslovi prepoznaju se kao nova faze njihove upotrebe. U prvoj godini pandemije Covid-19 poslovanje, obrazovanje i komunikacija nužno se usmeravaju na upotrebu digitalnih tehnologija. Do pandemije donekle je postojalo pitanje izbora njihovog korišćenja, bar u privatnoj sferi i ličnoj komunikaciji, tokom pandemije radi se o preovlađujućoj formi komunikacije u svim sferama društva. U radu se na osnovu podataka 10 runde Evropskog društvenog istraživanja realizovanog 2022. godine analizira u kojoj meri je internet postao deo svakodnevnog života ljudi u Srbiji. U prvom delu rada ispituju se razlike u intenzitetu ličnih susreta i onih ostvarenih putem digitalnih tehnologija. Zatim se analizira učestalost korišćenja interneta u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji i percepcija digitalne komunikacije. Pretpostavka je da su uslovi pandemije značajno uticali na povećanje upotrebe interneta i intenziviranje digitalne komunikacije u radnom i slobodnom vremenu. U radu se takođe ispituje u kojoj meri odnos prema digitalnoj komunikaciji zavisi od demografskih i socio-ekonomskih karakteristika – pola, starosti, obrazovanja, mesta stanovanja, ekonomskog položaja i zanimanja.

* Korespondencija: vera.backovic@f.bg.ac.rs, lverabackovic@gmail.com, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, Beograd

Rad je predstavljen na međunarodnoj konferenciji *Sociological Perspectives on Contemporary Post-Yugoslav Societies* koju je organizovalo Sociološko naučno društvo Srbije 26. i 27. maja 2023. godine u Beogradu.

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4850-9247>

² ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7288-5034>

Upoređivanjem sa praksom u drugim evropskim zemljama nastojimo da utvrdimo da li postoje razlike između zemalja.

KLJUČNE REČI: internet / digitalna komunikacija / Srbija / Evropsko društveno istraživanje

Uvod

Poslednjih decenija osnovu umreženog društva (Casstels, 2000) čine informacione tehnologije, koje iako predstavljaju značajnu novinu postepeno se šire i prihvataju. Prvenstveno se misli na radikalni prelaz koji je donela pandemija Covid-19 kao i uvedene mere za suzbijanje virusa, tj. pomeranje prepandemijskog društva ka više digitalnom društvu. Kako je tokom perioda pandemije mobilnost bila ograničena, i mogućnosti izbora krajnje sužene, posledično se povećavala upotreba digitalnih tehnologija. U radu se na osnovu podataka 10. runde Evropskog društvenog istraživanja – The European Social Survey (ESS), realizovanog 2022. godine, analizira u kojoj meri je internet postao deo svakodnevnog života ljudi u Srbiji. Ispitujemo učestalost korišćenja interneta u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji, i promene koje su usledile u njegovom korišćenju zbog prilagođavanja pandemijskim uslovima. Na početku analiziramo koliko često i na kojim mestima ljudi imaju pristup internetu. Zatim ispituje komunicaciju u privatnoj sferi; da li postoje razlike u učestalosti razgovora uživo i onih realizovanih posredstvom digitalnih tehnologija. Komunikacija u privatnoj sferi se odnosi na učestalost razgovora roditelja sa decom i deca sa roditeljima, uživo i online, i poredi se novonastala situacija sa stanjem pre pandemije. Drugi segment obuhvata profesionalno korišćenje interneta, tj. mogućnost izbora mesta rada; da li se tokom pandemije radi češće ili ređe sa mesta koje zaposleni sami mogu da izaberu. Treći deo posvećen je percepciji digitalne tehnologije, a na kraju se ispituje koji faktori utiču na upotrebu interneta uopšte, kod kuće i na poslu. U tekstu se polazi od pretpostavke da su uslovi pandemije podstakli veće korišćenje interneta i intenzivirali digitalnu komunikaciju u radnom i slobodnom vremenu.

U radu je rasprostranjenost digitalne ekonomije i upotreba digitalnih tehnologija u zemljama Evropske unije predstavljena na osnovu podataka Indeksa digitalne ekonomije i društva / *The Digital Economy and Society Index* (DESI), koji Evropska komisija objavljuje jednom godišnje od 2014. godine. Situacija u Srbiji prikazana je na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku (RZS).

Teorijsko-kontekstualni okvir

Iako su internet i digitalne tehnologije osnova umreženog društva (Castells, 2000) blizu trideset godina, pandemijski uslovi predstavljaju novu fazu njihove upotrebe. Tehnološka revolucija u čijoj osnovi je informaciona tehnologija, i globalno ekonomsko povezivanje usloveli su formiranje informacionog društva krajem XX veka. Informacione tehnologije učinile su mogućim funkcionisanje ekonomije na globalnom nivou u realnom vremenu. Menja se i osnova ekonomske proizvodnje, ekonomske aktivnosti sve više se usmeravaju na proizvodnju znanja, simbola i procesuiranje informacija³, kultura ostvaruje sve veću ulogu (Florida, 2002; Zukin, 1995, 1998), i veoma intenzivno se razvijaju industrije turizma i zabave. Tehnologija je, takođe, omogućila nastanak novog asimetričnog svetskog komunikacionog sistema koga čine globalni prostori, ali i nepovezana, isključena mesta koja su ostala izvan novouspostavljenih globalnih mreža. Digitalni jaz ili digitalne nejednakosti kao (novi) vid nejednakosti predmet su mnogih teorijskih rasparava i studija (DiMaggio et al., 2004; van Deursen & Helsper, 2015; van Dijk, 2006).

Društvene posledice vremensko-prostorne transformacije analizirali su mnogi teoretičari (Bauman, 2000; Castells, 2000; Gidens, 1998; Harvey, 2001; Larsen & Urry, 2008; Rodrigue, 1999). Iako se upotrebljavaju različiti pojmovi – kompresija vremena i prostora, kolaps vreme–prostor, konvergencija vremena i prostora, prostor tokova i bezvremeno vreme, kao ključne promene izdvajaju se lakše prevazilaženje prostora i razdvajanje prostora mesta od prostora tokova (tokovi informacija i kapitala). Razvoj saobraćajne infrastrukture omogućio je ubrzavanje transporta, a nove tehnologije uspostavljanje veza na daljinu i odvajanje društvenih odnosa od lokalnog konteksta (Petrović, 2013; Rainie & Wellman, 2012). Određeni prostori koji predstavljaju kontrolne tačke globalne ekonomije organizovani su u hijerarhizovanu mrežu globalnih gradova (Sassen, 1991, 1995). Navedene promene posledice su unapređivanja saobraćajne infrastrukture i interpersonalnih sredstava komunikacije – mobilnih telefona i interneta (Petrović, 2014, str. 8). Ta povezanost je, prema Apadurajiu, u tolikom stepenu da “kretanje ljudi prati logiku elektronskih medija” (Apaduraj, 2011, str. 15).

³ Prema Kastelsu u središtu novog informacionog društva su znanje i informacije. Apstraktni prostor konstruisan je kao mreža razmene kapitala, informacija i odluka koji povezuju upravljačke centre širom planete (Kastels, 2005).

Napredak računara uticao je na nastanak novih medija namenjenih generisanju, prikazivanju i distribuciji informacija, i pokrenuo je prelaz različitih kulturnih sadržaja iz analognih u digitalne (Ristić et al., 2014). Narednu fazu u digitalnoj komunikaciji označava širenje društvenih medija, zasnovanih na Web 2.0 tehnologiji, koji omogućavaju komunikaciju putem teksta, zvuka i slike, dok je njihova primarna funkcija socijalna interakcija (Vuković, 2019).

Širenje virusa Covid-19 dovelo je do nezamislivih promena u svakodnevnom životu ljudi i funkcionisanju društva tokom 2020. i 2021. godine. Sledeće uvedene mere trebalo je da spreče širenja virusa, a ostvarile su najveći uticaj na život ljudi: policijski čas, vanredno stanje, nošenje maski, socijalnu distancu i ograničavanje broj osoba koje mogu istovremeno da borave u objektu. Uvođenje restriktivnih mera ostvarilo je značajne posledice na sfere rada i slobodno vreme. Obustavljanje privrednih aktivnosti i promena prirode poslovanja mnogih privrednih subjekata doveli su do gubitka radnih mesta, skraćivanja radnog vremena i menjanje uslova i načina rada (Petrović & Babović, 2021). Obrazovne institucije, u relativno kratom roku, organizovale su nastavu na daljinu ili *online* nastavu za sve nivoje obrazovanja. U nekim periodima potpuno se zatvaraju za posetioce, i prestaju sa radom institucije kulture, uslužne delatnosti i maloprodajni neprehrambeni objekti, tako da se povećava ponuda digitalnih kulturnih sadržaja i e-kupovina (Backović & Toković, 2021).

Do pandemije donekle je postojalo pitanje izbora korišćenja digitalnih tehnologija, bar u privatnoj sferi i ličnoj komunikaciji. U ovom periodu poslovanje, obrazovanje i komunikacija nužno se usmeravaju na upotrebu digitalnih tehnologija, kao jedino moguća, tako komunikacija posredstvom digitalnih tehnologija postaje dominantna. I pre pandemije istraživano je kako digitalne tehnologije utiču na nemogućnost razdavajanja posla od slobodnog vremena/privatnog života, kao i njihov doprinos većoj opterećenosti zaposlenih (Bittman et al., 2009; Chesley, 2014).

Pored pandemijskih uslova, na uspon digitalizacije utiče i digitalna transformacija koju podstiče Evropska komisija kako bi se povećali kapaciteti i konkurentnost evropske ekonomije. Naime, veće korišćenje digitalnih tehnologija prepoznaje se kao osnova otpornosti, ali i inovativnog potencijala koji će omogućiti dalji razvoj. Proces digitalizacije u zemljama Evropske unije, od 2014. godine prati se na osnovu Indeksa digitalne ekonomije i društva / *The Digital Economy and Society Index* (DESI) (Tabela 1).

Tabela 1

Indeks digitalne ekonomije i društva

Dimenzije indeksa	Indikatori
Humani kapital	Bar osnovne digitalne veštine IT stručnjaci IT stručnjakinje
Povezanost	Gigabit za svakoga (Fiksna pokrivenost mreže veoma velikog kapaciteta) Pokrivenost 5G mreže
Prisutnost digitalne tehnologije	Upotreba u malim i srednjim preduzećima <i>AI</i> <i>Cloud</i> <i>Big data</i>
Digitalne javne usluge	Digitalne javne usluge za građane Digitalne javne usluge za poslovne aktivnosti

Izvor: Evropska komisija / DESI, 2022, str. 13.

Rasprostranjenost digitalnih tehnologija analizira se na osnovu stručnosti stanovništva, razvijenosti prateće infrastrukture i digitalizacije preduzeća i javnih usluga. Ona obuhvata tako humani kapital, digitalnu infrastrukturu⁴, stepen u kojem si preduzeća prihvatila ovu tehnologiju i stepen digitalizacija javnih usluga. Humani kapital se odnosi na digitalnu kvalifikovanost stanovništva i broj visoko kvalifikovanih digitalnih stručnjaka. Namere su da osnovne digitalne veštine poseduje 80% populacije, da se poveća broj IKT stručnjaka i ostvari uravnotežena rodna struktura. Digitalna transformacija preduzeća podrazumeva stepen prihvatanja digitalnih tehnologija – upotreba *AI*, *Cloud* i *Big data* (velikih podataka). Posebna pažnja se posvećuje koliko je koriste mala i srednja preduzeća (MSP)⁵. Digitalizacija javnih usluga odnosi se na digitalni javni servisi za građane i digitalne javne usluge za preduzeća (DESI, 2022, str. 5–8).

⁴ Odnosi se na pokrivenost mrežom velikog kapaciteta i 5G pokrivenost.

⁵ Uočene su značajne razlike između velikih preduzeća i malih i srednjih preduzeća u pogledu korišćenja *cloud computing services* jer su velika preduzeća većinski prešla na ovu uslugu (72%), što nije slučaj sa malim i srednjim preduzećima (40%). U DESI izveštaju konstatuje se da je zastupljenost veštačke inteligencije (AI) i Big data na niskom nivou, i u zemljama koje su najviše prihvatile digitalne tehnologije (DESI, 2022).

Osnova digitalne transformacije je pristup internetu. Kao prelomna godina izdvaja se 2007. godina kada je više od polovine domaćinstava u EU (53%) imalo pretplatu na internet. Od tada kontinuirano sve veći broj domaćinstava ima pristup internetu, i na nivou EU 2021. godine dostiže 92%. Međutim, prisutne su razlike između zemalja članica, pa tako Luksemburg (99%), Holandija (99%), Irska (97%), Finska (97%), Danska (96%) i Španija (96%) imaju najveći udeo domaćinstava sa pretplatom na internet 2021. godine, dok Bugarska (84%) i Grčka (85%) imaju najmanji udeo. Dostupnost interneta još je niža u ruralnim oblastima, i u Bugarskoj, Grčkoj i Portugaliji ona je ispod 80%. Iako se pokrivenost 5G mrežom povećava u EU, i dostiže 66% naseljenih područja, procenjuje se da je ona i dalje nedovoljna (DESI, 2022).

Prema DESI učestalost korišćenja interneta na nivou EU u 2021. godini je sledeća: 87% koristi internet najmanje jednom nedeljno, skoro 80% koristi svakodnevno ili skoro svaki dan. Procenat stanovništva EU koje nikada nije koristilo internet 2021. godine je 8%. Treba istaći da su prisutne značajne razlike između zemalja članica EU – u Grčkoj i Bugarskoj, svaka peta osoba nikada ne koristi internet dok je u slučaju Irske, Švedske i Luksemburga broj neznatan (1% - 0% odrasle populacije) (DESI, 2022). Kada je reč o Srbiji, prema podacima RZS, 10.6% ispitanika nikad nije koristilo internet (RZS, 2022).

U DESI izveštaju se konstatuje da u zemljama EU nedostaju ITK stručnjaci, i da ostvaruju malo učešće u radnoj snazi. Naime, 2021. godine ovi stručnjaci činili su tek 4.5% radne snage, a kao zemlje sa njihovim najvećim učešćem izdvajaju se Švedska (8%) i Finska (7.4%). Nešto više od polovine malih i srednjih preduzeća (55%) usvojilo je bar osnovni nivo digitalnih tehnologija (2021). U Švedskoj (86%) i Finskoj (82%) najviše je digitalizovanih malih i srednjih preduzeća, dok su najniže stope digitalizacije MSP zabeležene u Rumuniji i Bugarskoj. Iako se preduzeća sve više digitalizuju, ona još uvek ne koriste napredne digitalne tehnologije (2021). *Cloud computing* upotrebljava samo 34% preduzeća, 8% koristi *AI* i 14% *Big data* (DESI, 2022).⁶ Zemlje koje su najviše digitalno transformisale ekonomiju su Finska, Danska, Švedska i Holandija, a najmanje Rumunija, Bugarska i Grčka.

⁶ Nastoji se da kompanije značajno povećaju korišćenje *cloud computing*, *AI* i *Big data* do 2030. god, i da ono dostigne 75% (DESI, 2022, str. 16).

Iako je pandemija podstakla rad na daljinu (*remote work*), e-trgovinu i automatizaciju, nisu svi poslovi bili pod uticajem ovih trendova jer se neke ekonomske aktivnosti ne mogu organizovati na taj način. Kada se pogleda struktura poslova, samo 33% do 44% radnih mesta je i moguće da se organizuje kao rad na daljinu (DESI, 2022, str. 7). Uočen je porast rada od kuće kod stručnjačkih visoko plaćenih zanimanja. Porast beleže i korisnički servisi (*online customer interactions*) koje su znatno povećani tokom 2020. godine sa 32% (2019) na 55%. Takođe, broj preduzeća koja pružaju digitalizovane proizvode i usluge povećao se sa 34% na 50% (DESI, 2022, str. 7).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS) 2021. godine u Srbiji 83.2% domaćinstava poseduje internet (širokopoljansku internet konekciju).⁷ U poređenju sa zemljama Evropske unije, manja je pokrivenost u Srbiji i od najlošije rangiranih zemalja EU – Bugarske i Grčke. Prema regionima uočavaju se značajne razlike. U Beogradu je situacija najpovoljnijam s obzirom da 93% domaćinstava poseduje internet, u poređenju sa EU zemljama prema ESS podacima pokrivenost je na nivou Finske. Ostali regioni su slabije pokriveni i pristup internetu je na nezadovoljavajućem nivou: Vojvodina – 81.9%, Region Šumadije i Zapadne Srbije – 80.7% i Region Južne i Istočne Srbije svega 76.6%. U gradskim naseljima internet poseduje 87.6% domaćinstva, dok u ostalim naseljima 75.8% (RZS, 2022, str. 10–13).

Rezultati istraživanja RZS o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija u preduzećima u Srbiji ($N = 1716$) pokazuju da sva preduzeća imaju pristup internetu (širokopoljansku internet konekciju). U 21.4% preduzeća, od 1% do 24% zaposlenih lica koristi internet, dok u 46.6% preduzeća od 75% do 100% zaposlenih koristi internet. Samo četvrtina preduzeća među zaposlenima ima i ITK stručnjake (24.7%), očekivano njih je najviše u Beogradu 33.5%, zatim u Vojvodini 19.5% i u Regionu Južne i Istočne Srbije 19.0%, i najmanje u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije 17.5% (RZS, 2022, str. 68–73).

⁷ Istraživanje Republičkog zavoda za statistiku pokazalo je da 77% domaćinstava u Srbiji poseduje računar. Međutim, prisutne su značajne regionalne razlike, najpovoljnija situacija je u Beogradu gde 93,7% domaćinstava ima kompjuter, u Vojvodini – 73.5%, u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji 70.8% i u Južnoj i Istočnoj Srbiji 69.9%. Zastupljenost računara u gradskim delovima Srbije iznosi 82.9% dok je u ostalim samo 67.2% (RZS, 2022, str. 10–11).

Kako samo manjina preduzeća u Srbiji (28%) prodaje svoje proizvode i usluge putem interneta uočava se mala zastupljenost e-kupovine. Ovaj nalaz potvrđuju i podaci da preduzeća koja nude ovu opciju, veći promet ostvaruju u regularnoj prodaji. Naime, samo 13% preduzeća više od 50% prodaje realizuje putem interneta, dok 69.3% ostvaruje četvrtinu svoje prodaje preko interneta (RZS, 2022)⁸.

U nastavku teksta analiziramo u kojoj meri je internet postao deo svakodnevice u Srbiji polazeći od sledećih istraživačkih pitanja:

- Koliko se često koristi internet u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji?
- Da li je došlo do promena u korišćenju interneta usled širenja pandemije Covid-19?
- Da li postoje razlike u učestalosti razgovora roditelja sa decom i dece sa roditeljima uživo i online, pre i tokom pandemije?
- Da li postoji mogućnost izbora mesta rada? Da li se tokom pandemije radi češće ili ređe sa mesta koje zaposleni sami mogu da izaberu?
- Kako se percipira digitalna tehnologija?
- Koji faktori utiču na upotrebu interneta uopšte, kod kuće i na poslu?

Metodološki okvir

Odgovore na navedena istraživačka pitanja dajemo na osnovu podataka prikupljenih u 10. rundi Evropskog društvenog istraživanja. Srbiju ćemo porediti sa jednim brojem evropskih zemalja koje su takođe učestvovala u 10. rundi ESS, a izabrane su u zavisnosti od vrednosti DESI. Srbiju ćemo tako porediti sa Finskom i Švedskom, najnaprednijim digitalnim ekonomijama u Evropskoj uniji; Nemačkom koja beleži vrednost indeksa na nivou proseka Evropske unije; Bugarskom koja ima skoro najnižu vrednost DESI; i zemljama regiona – Hrvatskom, Mađarskom, Crnom Gorom i Severnom Makedonijom.

⁸ „Manje od 25% (69.3% preduzeća); Više od 25%, a manje od 50% (17.7% preduzeća); Više od 50%, a manje od 75% (12.8% preduzeća); 75 % i više (0.2% preduzeća)“ (RZS, 2022, str. 72).

Analiza rezultata

Rasprostranjenost interneta u svakodnevnom životu ljudi ispituje se na osnovu rezultata predstavljenih u Tabelama 2 i 3. Nalazi poslednjeg ESS istraživanja pokazuju da 7% ispitanika u Srbiji nikada ne koristi internet, 7.8% samo povremeno, dok je 2.4% ispitanika navelo da internet koristi nekoliko puta nedeljno. Nešto manje od jedne petine ispitanika (16%) internet koristi skoro svakog dana, dok najveći procenat ispitanika, očekivano, navodi da internet koristi svakodnevno; svakodnevna upotreba interneta je zabeležena kod dve trećine ispitanika (66.8%).

Slična tendencija je zabeležena i u ostalim zemljama. Ipak, mogu se uočiti određene razlike između posmatranih zemalja. Dok u Švedskoj skoro 90% stanovnika svakodnevno koristi internet (samo 2% ispitanika ga nikada ne koristi), najmanji procenat se beleži u Mađarskoj. Poredeći Srbiju sa ostalim zemljama, možemo videti da je u Severnoj Makedoniji zabeležen gotovo isti procenat stanovnika koji svakodnevno koriste internet (66.1%), s tim da je dvostruko veći procenat ispitanika koji nikada ne koriste internet (14.6 i 7%).

Tabela 2

Distribucija rezultata o korišćenju interneta

	Nikada	Samo povremeno	Nekoliko puta nedeljno	Skoro svaki dan	Svaki dan	Ukupno
Bugarska	23.2	5.3	4.2	5.6	61.7	100.0
Hrvatska	23.2	4.9	2.1	6.2	63.6	100.0
Mađarska	21.7	4.3	8.0	14.4	51.6	100.0
Severna Makedonija	14.6	10.1	3.1	6.1	66.1	100.0
Crna Gora	7.8	8.9	5.8	15.7	61.7	100.0
Nemačka	7.0	6.4	5.1	9.6	71.8	100.0
Finska	7.0	3.0	3.0	3.7	83.3	100.0
Srbija	7.0	7.8	2.4	16.0	66.8	100.0
Švedska	2.2	2.4	2.2	5.7	87.4	100.0
Ukupno	11.3	5.8	4.3	9.0	69.5	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .15$; $p < .01$.

Nešto preciznija slika o upotrebi interneta dobija se analizom vremena koje se svakodnevno provede na internetu. Kada se posmatra vreme koje ljudi provode na internetu na različitim uređajima (kompjuteru, tabletu, pametnom telefonu), bilo u poslovne ili u lične svrhe, potvrđuje se njegova sveprisutnost i neminovnost (Tabela 3). Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) pokazuje značajne razlike između analiziranih zemalja. Možemo takođe videti da se analiziranih devet zemalja na osnovu dnevnog prosečnog vremena korišćenja interneta grupiše u šest podgrupa. Tukijev test pokazuje da se internet najmanje koristi u Mađarskoj i Bugarskoj (ispod 200 minuta dnevno), slede Crna Gora, Hrvatska i Finska, dok se Švedska u kojoj stanovnici prosečno provedu 323 minuta u toku dana na internetu statistički značajno razlikuje od ostalih analiziranih zemalja. Najzad, možemo videti da ne postoji statistički značajna razlika između Severne Makedonije, Nemačke i Srbije.

Tabela 3

Distribucija rezultata za upotrebu interneta u toku dana – Tukijev test⁹

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Mađarska	1140	188.22					
Bugarska	1770	198.13	198.13				
Crna Gora	976		218.01	218.01			
Hrvatska	1104		221.61	221.61			
Finska	1370			237.16	237.16		
Severna Makedonija	1003				249.05	249.05	
Nemačka	7337				259.60	259.60	
Srbija	1249					265.99	
Švedska	2194						323.14
<i>p</i>		.93	.05	.23	.08	.39	1.00

Napomena: Podaci su izraženi u minutima.

Dostupnost pristupa internetu u Švedskoj omogućava i njegovu najveću upotrebu (Tabela 4). Po dostupnosti interneta kod kuće izdvaja se i Finska (93.4%). Naime, podaci pokazuju da najviše ljudi ima mogućnosti da kod kuće, i u pokretu koristi internet. U pogledu pristupa internetu kod kuće ostale ispitivane zemlje su na približnom istom nivou. Ipak, uočava se da je u Srbiji nešto nepovoljnije stanje pošto 16.2% ispitanika nema internet kod kuće. Osim Švedske i Finske, zemalja sa najviše digitalizovanim ekonomijama, u svim

⁹ Brown-Forsythe = 84.63; $p < .01$.

ostalim zemljama više od polovine zaposlenih nema pristup internetu na poslu. Visoki procenti ljudi koji na poslu nemaju pristup internetu pokazuju da značajan broj poslova i dalje ne zahteva njegovo korišćenje. Posebno se izdvaja Srbija, gde je čak 64.4% ispitanika navelo da na radnom mestu nema pristup internetu. Moguće objašnjenje je da funkcionisanje ekonomije u ovim zemljama ne zahteva većinsko korišćenje digitalnih tehnologija.

Najveće razlike između zemalja postoje u dostupnosti interneta u pokretu koji se odnosi na korišćenje uređaja koji imaju direktan pristup internetu – mobilnih telefona, laptopa, tableta, satova. U Mađarskoj i Srbiji nešto više od 40% ispitanika može da pristupi internetu u pokretu, u Nemačkoj preko 60%, dok u Švedskoj i Finskoj preko 70% ima pristup internetu i u pokretu. Druga mesta obuhvataju pristup u kafiću, kod prijatelja, itd., i podaci pokazuju da su prisutne razlike između zemalja, ali i da se ta opcija pristupa najmanje koristi u Švedskoj i Finskoj pošto su im druge opcije dostupne u većoj meri.

Tabela 4

Distribucija rezultata za pristup internetu

Zemlja	Kod kuće ^a		Na radnom mestu ^b		U pokretu ^c		Druga mesta ^d	
	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Bugarska	23.4	76.6	63.0	37.0	42.9	57.1	55.3	44.7
Hrvatska	22.6	77.4	60.5	39.5	46.5	53.5	55.1	44.9
Mađarska	19.6	80.4	64.0	36.0	56.7	43.3	66.4	33.6
Crna Gora	16.7	83.3	67.6	32.4	49.4	50.6	60.9	39.1
Srbija	16.2	83.8	64.4	35.6	57.3	42.7	62.0	38.0
Severna Makedonija	14.0	86.0	70.1	29.9	53.8	46.2	60.3	39.7
Nemačka	13.1	86.9	53.2	46.8	37.1	62.9	57.0	43.0
Finska	6.6	93.4	38.9	61.1	27.4	72.6	30.8	69.2
Švedska	4.7	95.3	34.6	65.4	28.2	71.8	35.7	64.3

Napomena: Podaci su izraženi u procentima.

^aCramer's $V = .16, p < .01$; ^bCramer's $V = .21, p < .01$; ^cCramer's $V = .19, p < .01$; ^dCramer's $V = .20, p < .01$.

Digitalna komunikacija u privatnoj sferi

Kada se analizira komunikacija u privatnoj sferi, pandemija je ostvarila izvestan uticaj na komunikaciju roditelja sa decom uživo. Iako je u poređenju sa periodom pre pandemije većina ispitanika roditelja (preko dve trećine) u svim analiziranim zemljama navela da razgovara uživo *isto/podjednako učestalo* sa

decom starijom od 12 godina, petina ispitanika identifikovala je promene. U Srbiji i Crnoj Gori preko 20% smatra da sada uživo priča češće. U Finskoj preko 20% ispitanika izjavilo je da tokom pandemije razgovara manje sa decom uživo nego što je to bio slučaj pre širenja virusa, dok je u Švedskoj taj procenat blizu 20% (Tabela 5).

Tabela 5

Distribucija rezultata za uživo razgovaranje sa detetom starijim od 12 godina nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Nikada nismo na istom mestu zbog pandemije	Ukupno
Crna Gora	11.7	12.5	67.5	5.6	2.4	0.4	100.0
Srbija	11.4	11.4	66.7	5.4	3.3	1.9	100.0
S. Makedonija	8.5	6.4	76.9	5.0	2.6	0.6	100.0
Nemačka	4.1	8.4	76.4	5.4	3.7	2.0	100.0
Bugarska	3.8	5.1	76.7	8.4	4.8	1.3	100.0
Hrvatska	3.5	4.8	81.0	8.0	1.7	0.9	100.0
Švedska	3.4	6.6	71.0	9.9	7.3	1.9	100.0
Mađarska	2.1	7.5	79.9	8.0	1.4	1.1	100.0
Finska	1.9	4.9	70.8	15.5	6.8	-	100.0
Ukupno	4.7	7.4	75.2	7.4	3.9	1.4	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija.

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

Isti trend se beleži i prilikom analize komunikacije dece sa roditeljima uživo. U svim analiziranim zemljama više od dve trećine ispitanika je navelo da nije došlo do promena u razgovorima sa roditeljima uživo, odnosno da pričaju isto kao i pre pandemije. Nešto veće promene zabeležene su u Srbiji i Crnoj Gori u kojima preko 20% priča češće sa roditeljima uživo. Sa druge strane, u Finskoj jedna četvrtina priča manje uživo u odnosu na period pre pandemije (Tabela 6).

Tabela 6

Distribucija rezultata za uživo razgovaranje sa roditeljima nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Nikada nismo na istom mestu zbog pandemije	Ukupno
Srbija	11.7	10.2	67.7	6.9	2.5	1.0	100.0
Crna Gora	11.0	10.7	69.8	5.9	1.4	1.4	100.0
S. Makedonija	8.2	7.7	74.5	6.7	2.3	0.7	100.0
Švedska	4.8	12.4	71.4	4.9	3.6	2.9	100.0
Bugarska	4.5	5.9	75.4	9.0	4.3	1.0	100.0
Hrvatska	4.0	4.8	81.2	6.8	1.6	1.5	100.0
Nemačka	3.6	9.9	72.0	7.6	4.8	2.1	100.0
Finska	2.4	5.9	66.1	16.8	8.8	-	100.0
Mađarska	1.1	7.0	79.7	10.7	1.0	0.5	100.0
Ukupno	4.9	8.8	72.8	8.1	3.9	1.5	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija.

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .10$; $p < .01$.

Analiza online komunikacije roditelja sa decom pokazuje da iako većina ispitanika priča podjednako učestalo kao i ranije, u većini zemalja zabeležen je i porast komunikacije putem interneta ili mobilnih uređaja. Najveći porast uočen je u Srbiji i Crnoj Gori (preko 20%), dok je procenat u Nemačkoj, Finskoj i Švedskoj oko 15% (Tabela 7). Ipak, jedan broj ispitanika, između 5% i 10% navodi da tokom pandemije razgovara ređe.

Tabela 7

Distribucija rezultata za razgovaranje sa detetom starijim od 12 godina putem interneta ili mobilnih uređaja nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Ukupno
Crna Gora	13.0	11.8	69.7	3.0	2.4	100.0
Srbija	11.0	11.0	70.5	4.0	3.5	100.0
Finska	5.2	10.7	78.7	3.7	1.7	100.0
Švedska	4.3	11.2	80.7	2.1	1.7	100.0
Nemačka	4.1	11.5	77.4	2.4	4.6	100.0

(nastavlja se)

Tabela 7*Nastavak tabele*

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike			Ukupno
			jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	
Bugarska	3.3	7.6	84.7	2.7	1.7	100.0
Severna Makedonija	3.3	8.7	78.7	4.3	5.1	100.0
Hrvatska	2.8	5.4	88.4	2.5	0.8	100.0
Mađarska	1.4	12.3	84.0	1.3	0.9	100.0
Ukupno	4.6	10.3	79.5	2.7	3.0	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

U analizi online komunikacije dece sa roditeljima u većini zemalja za vreme pandemije, takođe, se beleži porast komunikacije putem interneta ili mobilnih uređaja (Tabela 8).

Tabela 8*Distribucija rezultata za razgovaranje sa roditeljima putem interneta ili mobilnih uređaja nakon korone*

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike			Ukupno
			jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	
Srbija	10.3	11.9	70.4	1.9	5.5	100.0
Crna Gora	9.4	11.4	73.1	5.4	0.7	100.0
Nemačka	4.4	13.6	74.8	2.5	4.6	100.0
Severna Makedonija	3.6	11.1	78.7	1.4	5.2	100.0
Finska	3.6	13.3	77.7	2.4	3.1	100.0
Bugarska	3.2	8.8	83.9	2.1	1.9	100.0
Švedska	3.1	7.5	84.5	2.7	2.3	100.0
Hrvatska	2.7	6.7	87.0	2.1	1.5	100.0
Mađarska	2.1	13.9	79.5	2.6	1.8	100.0
Ukupno	4.4	11.5	78.2	2.5	3.4	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

Digitalna komunikacija u sferi rada

U narednom delu teksta ispitujemo na koji način je pandemija promenila sferu rada, da li je podstakla promenu mesta rada i da li je uticala na povećanje rada od kuće.

Jedna od ključnih promena koja je nastupila s izbijanjem pandemije odnosila se i na izmeštanje obavljanja radnih zadataka u kućne uslove, pa je tako rad od kuće postao uobičajen način obavljanja poslova za jedan broj zaposlenih. Prema podacima Eurostata, procenat zaposlenih koji je u Srbiji radio od kuće u 2020. godini iznosio je 7.2% i bio je veći za 2.3% u odnosu na prethodnu godinu. Podaci dalje ukazuju da se učešće zaposlenih u Srbiji koji su radili od kuće u 2021. godini „vratilo“ na vrednosti koje su zabeležene u godini pre pandemije. Kada je reč o Evropskoj uniji, učešće zaposlenih koji su radili od kuće u 2020. godini prelazi 10%, s tim da se, za razliku od Srbije, trend rasta nastavlja i u 2021. godini (Petrović, 2023, str. 59).

Tabela 9

Distribucija rezultata za učestalost rada od kuće ili sa nekog drugog mesta

Zemlja	Svaki dan	Nekoliko puta nedeljno	Nekoliko puta mesečno	Jednom mesečno	Rede od jednom mesečno	Nikada	Ukupno
Finska	15.7	14.0	10.0	3.3	12.1	44.9	100.0
Hrvatska	10.1	5.0	4.9	2.3	5.2	72.4	100.0
Švedska	9.8	19.1	11.6	4.2	10.2	45.1	100.0
Srbija	8.8	5.6	5.1	1.5	6.9	72.2	100.0
Nemačka	8.6	14.8	8.8	2.1	10.7	55.0	100.0
Crna Gora	6.3	9.3	13.3	3.6	17.9	49.5	100.0
Bugarska	6.2	3.7	5.1	1.8	7.9	75.2	100.0
S. Makedonija	5.1	3.4	2.9	0.4	9.6	78.6	100.0
Mađarska	3.2	5.0	9.1	2.2	7.0	73.6	100.0
Ukupno	8.3	11.0	8.2	2.3	9.8	60.3	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .13$; $p < .01$.

Istraživanje ESS-a koje se odnosi na analizu mesta rada tokom regularnog radnog vremena pokazuje da u Bugarskoj, Hrvatskoj, Mađarskoj, Severnoj Makedoniji i Srbiji preko 70% ispitanika nikada nema mogućnost da radi od kuće. U Finskoj i Švedskoj taj procenat je znatno niži i kreće se oko 45%, dok je u Nemačkoj oko 55%. Iznenadjuć je podatak da je u Crnoj Gori 50%

ispitanika navelo da nema mogućnost rada od kuće (Tabela 9). Da je u Finskoj i Švedskoj prisutan najviši stepen digitalizacije ekonomije pokazuje i podatak da skoro 30% ispitanika bar jednom nedeljno radi od kuće. U Nemačkoj je udeo ispitanika koji rade od kuće svakog dana ili nekoliko puta nedeljno nešto niži (oko jedne četvrtine), dok je ispod 10% u Bugarskoj, Mađarskoj i Severnoj Makedoniji.

U poređenju sa periodom pre pandemije, preko 35% ispitanika u Švedskoj i Finskoj navodi da sada češće radi od kuće (Tabela 10). I ovi nalazi su u skladu sa prethodnim (Tabela 9) – oko 70% ispitanika u Bugarskoj, Severnoj Makedoniji i Srbiji navodi da njihov posao ne može da se organizuje na način koji im omogućava da rade od kuće.

Tabela 10

Distribucija rezultata za učestalost rada od kuće ili sa nekog drugog mesta u odnosu na period pre korone

Zemlja	Mnogo češće sada	Nešto češće sada	Otprilike jednako često	Nešto ređe sada	Mnogo ređe sada	Ne mogu da...	Ukupno
Švedska	25.5	10.8	16.9	0.7	1.4	44.7	100.0
Finska	25.3	11.4	56.4	1.9	5.1	-	100.0
Nemačka	18.3	9.1	15.6	0.8	1.0	55.2	100.0
Srbija	7.3	6.9	14.6	0.9	0.8	69.6	100.0
Bugarska	5.3	5.3	15.5	1.8	1.2	70.8	100.0
Hrvatska	5.3	5.5	24.7	1.2	0.3	63.0	100.0
Mađarska	2.9	7.2	23.1	1.8	1.9	63.1	100.0
Severna Makedonija	2.5	3.4	15.8	1.5	2.3	74.5	100.0
Crna Gora	2.3	12.3	22.8	6.4	8.4	47.8	100.0
Ukupno	13.5	8.3	19.9	1.4	1.8	55.1	100.0

Napomena: Ne mogu da... = Ne mogu da radim od kuće ili s nekog drugog mesta po svom izboru. Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .20$; $p < .01$.

Među ispitanicima koji su odgovorili da je usled pandemije došlo do promena mesta rada, i da u novim uslovima rade češće ili ređe od kuće, većina je navela da ja ova promena u potpunosti ili delimično nastala kao posledica pandemije (Tabela 11).¹⁰ Izuzetak predstavljaju zaposleni u Crnoj Gori i

¹⁰ U Tabeli 11 su prikazani odgovori ispitanika koji su na prethodno pitanje odgovorili *Mnogo češće sada*, *Nešto češće sada*, *Nešto ređe sada* i *Mnogo ređe sada*.

Severnoj Makedoniji koji ne smatraju da su promene u načinu rada u toj meri posledica pandemije.

Tabela 11

Distribucija rezultata za uzrok promene kao posledicu korone

Zemlja	Da, u potpunosti	Da, delimično	Ne	Ukupno
Švedska	67.1	28.1	4.8	100.0
Finska	66.8	16.8	16.5	100.0
Hrvatska	66.7	23.3	10.0	100.0
Bugarska	66.3	26.0	7.7	100.0
Nemačka	61.9	24.8	13.3	100.0
Srbija	59.5	35.5	5.0	100.0
Mađarska	55.6	36.8	7.6	100.0
Severna Makedonija	46.5	32.4	21.1	100.0
Crna Gora	21.3	63.8	15.0	100.0
Ukupno	61.4	27.2	11.5	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .17$; $p < .01$.

Percepcija digitalne komunikacije

Dodatno je analizirana i percepcija digitalne komunikacije (Tabele 12–16). Ispitanici su procenjivali uticaj digitalne komunikacije na osećaj bliskosti među ljudima, koordinaciju i obavljanje različitih aktivnosti, preplitanje poslovnog i privatnog života, privatnost pojedinca i izlaganje pogrešnim informacijama.

Positivno je procenjen i doprinos komunikacije putem interneta i mobilnih uređaja na osećaj bliskosti među ljudima (Tabela 12). U pogledu procene doprinosa bliskosti posebno se izdvaja Severna Makedonija, koja se statistički značajno razlikuje od svih ostalih zemalja, dok su najniže vrednosti zabeležene u Nemačkoj i Srbiji.

Analiza podataka je pokazala da se pozitivan doprinos digitalne komunikacije u najvećoj meri prepoznaje kada je reč o uticaju digitalne komunikacije na obavljanje različitih aktivnosti i njihovoj koordinaciji. Kao što možemo videti, u svim analiziranim zemljama prosečna ocena prelazi vrednost 6¹¹. Ipak, mogu se uočiti i razlike između zemalja: dok se u Crnoj Gori beleži najniža prosečna vrednost, u Finskoj i Švedskoj su zabeležene najviše prosečne vrednosti (iznad 8), ukazujući na izrazito visoko vrednovanje doprinosa digitalne komunikacije obavljanju različitih aktivnosti (Tabela 13).

¹¹ Vrednosti se kreću od 0 do 10 (0 = uopšte ne, 10 = u potpunosti).

Tabela 12

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja čini da se ljudi osećaju međusobno bliskijim – Tukijev test¹²

Zemlja	N	Subset for alpha = .05			
		1	2	3	4
Nemačka	8065	5.21			
Srbija	1430	5.40			
Crna Gora	1220		6.23		
Bugarska	2531		6.40	6.40	
Mađarska	1716			6.58	
Hrvatska	1500			6.61	
Švedska	2266			6.63	
Finska	1528			6.64	
Severna Makedonija	1406				7.20
<i>p</i>		.53	.58	.18	1.00

Tabela 13

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja olakšava koordinaciju i obavljanje različitih aktivnosti – Tukijev test¹³

Zemlja	N	Subset for alpha = .05			
		1	2	3	4
Crna Gora	1211	6.42			
Mađarska	1734		7.30		
Hrvatska	1482			7.66	
Nemačka	7952			7.67	
Bugarska	2527			7.76	
Severna Makedonija	1390			7.77	
Srbija	1413			7.86	7.86
Švedska	2262				8.02
Finska	1515				8.06
<i>p</i>		1.00	1.00	.12	.10

Iako se prepoznaje pozitivan uticaj digitalne tehnologije na obavljanje više aktivnosti, kao negativna strana ove vrste komunikacije navodi se mešanje posla i privatnog života tj. međusobno remećenje privatne i javne sfere (Tabela 14). Kao što pokazuju prosečne vrednosti prikazane u sledećoj tabeli, Bugarska

¹² Brown-Forsythe = 180.89; $p < .01$.

¹³ Brown-Forsythe = 73.55; $p < .01$.

se izdvaja kao najmanje kritična, dok su najkritičniji stav pokazale Finska i Hrvatska.

Tabela 14

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja utiče na to da se poslovni i privatni život međusobno remete – Tukijev test¹⁴

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Bugarska	2436	4.96					
Mađarska	1685		5.27				
Crna Gora	1215		5.29	5.29			
Srbija	1410		5.38	5.38			
Nemačka	7882			5.55	5.55		
Švedska	2247				5.72	5.72	
Severna Makedonija	1368					5.96	
Finska	1494						6.33
Hrvatska	1481						6.40
<i>p</i>		1.00	.95	.07	.64	.13	.99

Ugrožavanje lične privatnosti i izlaganje pogrešnim informacijama istuču se takođe kao negativne posledice digitalne komunikacije (Tabele 15 i 16). U proceni negativnih posledica digitalne komunikacije najviše su kritični ispitanici u Nemačkoj, Finskoj i Hrvatskoj, dok stanovnici Bugarske pokazuju najmanje kritičan stav.

Tabela 15

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja ugrožava ličnu privatnost – Tukijev test¹⁵

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Bugarska	2526	4.29					
Švedska	2225		5.50				
Crna Gora	1244		5.66	5.66			
Mađarska	1723			5.92			

(nastavlja se)

¹⁴ Brown-Forsythe = 59.70; $p < .01$.

¹⁵ Brown-Forsythe = 222.07; $p < .01$.

Tabela 15*Nastavak tabele*

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Srbija	1410				6.25		
Severna Makedonija	1382				6.37	6.37	
Finska	1512					6.52	
Nemačka	8006					6.56	
Hrvatska	1507						6.84
<i>p</i>		1.00	.63	.06	.88	.47	1.00

Tabela 16*Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja izlaže ljude pogrešnim informacijama – Tukije test¹⁶*

Zemlja	N	Subset for alpha = .05				
		1	2	3	4	5
Bugarska	2476	4.92				
Crna Gora	403		5.86			
Srbija	1411			6.29		
Mađarska	1723			6.46		
Švedska	2245				6.85	
Severna Makedonija	1391				6.98	
Hrvatska	1488				7.12	7.12
Finska	1525					7.31
Nemačka	7995					7.32
<i>p</i>		1.00	1.00	.56	.05	.33

Prediktori upotrebe interneta

Da bismo imali uvid u faktore koji određuju upotrebu interneta u Srbiji, urađena je binarna logistička regresije. Zavisna varijabla u modelu je dihotomna varijabla u kojoj testiranu kategoriju čine ispitanici koji koriste internet, dok referentnu kategoriju čine ispitanici koji ne koriste internet. Analiziran je uticaj sledećih prediktora: obrazovanja, starosti, ukupnog neto prihoda domaćinstva, pola i mesta stanovanja.

¹⁶ Brown-Forsythe = 294.98; $p < .01$.

Tabela 17

Prediktori upotrebe interneta – Rezultati binarne logističke regresije

	<i>B</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	95% CI Exp(<i>B</i>)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a					
ISCED (3–4)	.50	.16	1.65	0.83	3.3
ISCED (5–8)	.16	.73	1.17	0.49	2.79
Starost ^b		< .00			
do 29	2.74	< .00	15.4	5.29	44.84
30–44	1.97	< .00	7.14	3.69	13.79
45–59	1.94	< .00	6.95	3.88	12.43
Prihodi domaćinstva	.24	< .00	1.27	1.17	1.39
Zanimanje, ISCO ^c		.31			
Menadžeri	1.63	.03	5.11	1.23	21.21
Stručnjaci	1.03	.05	2.80	1.02	7.67
Tehničari	.52	.30	1.68	0.63	4.49
Službenici za administrativne poslove	.39	.44	1.48	0.55	3.96
Zanimanja u uslugama i trgovini	.71	.15	2.04	0.77	5.42
Zanatska i srodna zanimanja	.64	.16	1.90	0.77	4.67
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	.18	.70	1.20	0.48	3.03
Muškarci	-.56	.04	0.57	0.34	0.97
Mesto stanovanja ^d		.44			
Veliki grad	.31	.34	1.37	0.73	2.57
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	.45	.27	1.56	0.71	3.45
Varoš ili mali grad	.51	.12	1.67	0.88	3.16
Konstanta	-1.81	< .01	0.16		
Cox & Snell <i>R</i> Square = .16; Nagelkerke <i>R</i> Square = .30 ¹⁷					

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Najjači prediktor korišćenja interneta u Srbiji je starost ispitanika (Tabela 17). Razlika se uočava između svih starosnih kategorija i najstarijih ispitanika (60+). Na primer, količnik šanse za ispitanike do 29 godina bio je 15.3, što ukazuje da je verovatnoća korišćenja interneta 15 puta veća za ovu starosnu kategoriju nego za ispitanike starije od 60 godina. Podaci dalje pokazuju da

¹⁷ Nezavisne varijable objašnjavaju između 16% i 29.6% varijanse.

prihod domaćinstva, ili ekonomski kapital, ima značajan uticaj na korišćenje interneta, pozitivno utičući na njegovo korišćenje. Na upotrebu interneta utiče i pol ispitanika. Inverzna vrednost količnika šansi pokazuje da muškarci ređe koriste internet od žena ($OR = .571$; $p = .04$). Značajan faktor diferencijacije korišćenja interneta je i zanimanje ispitanika; menadžeri i stručnjaci češće koriste internet nego ispitanici koji obavljaju jednostavna zanimanja.

Tabela 18

Prediktori dostupnosti interneta kod kuće – Rezultati binarne logističke regresije

	<i>B</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	95% CI Exp(<i>B</i>)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a		.15			
ISCED (3–4)	-.17	.69	0.84	0.37	1.92
ISCED (5–8)	.64	.24	1.89	0.66	5.44
Starost ^b		.00			
do 29	.45	.26	1.57	0.72	3.43
30–44	2.97	< .01	19.41	5.52	68.28
45–59	1.22	< .01	3.39	1.78	6.47
Prihodi domaćinstva	.16	< .01	1.17	1.06	1.30
Zanimanje, ISCO ^c		.75			
Menadžeri	.75	.44	2.12	0.32	13.95
Stručnjaci	.01	.99	1.01	0.29	3.48
Tehničari	.32	.62	1.37	0.39	4.87
Službenici za administrativne poslove	.35	.59	1.41	0.40	4.99
Zanimanja u uslugama i trgovini	.28	.63	1.32	0.42	4.15
Zanatska i srodna zanimanja	.24	.68	1.26	0.41	3.88
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	-.45	.44	0.64	0.21	1.97
Muškarci	-.08	.80	0.93	0.51	1.68
Mesto stanovanja ^d		.15			
Veliki grad	.15	.73	1.16	0.51	2.61
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	-.72	.11	0.49	0.20	1.16
Varoš ili mali grad	-.43	.25	0.65	0.31	1.36
Konstanta	.49	.38	1.64		

Cox & Snell *R* Square = .09; Nagelkerke *R* Square = .21

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Tabela 19

Prediktori dostupnosti interneta na poslu – Rezultati binarne logističke regresije

	<i>B</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	95% CI Exp(<i>B</i>)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a		< .01			
ISCED (3–4)	.96	.04	2.63	1.03	6.68
ISCED (5–8)	1.87	< .01	6.50	2.35	17.92
Starost ^b		< .01			
do 29	3.29	< .01	26.79	12.82	55.97
30–44	2.90	< .01	18.24	9.65	34.48
45–59	2.98	< .01	19.72	10.81	35.95
Prihodi domaćinstva	.32	< .01	1.38	1.28	1.48
Zanimanje, ISCO ^c		< .01			
Menadžeri	2.89	< .01	17.95	4.77	67.55
Stručnjaci	2.61	< .01	13.62	4.14	44.81
Tehničari	2.49	< .01	12.01	3.57	40.35
Službenici za administrativne poslove	2.40	< .01	11.05	3.21	38.05
Zanimanja u uslugama i trgovini	1.25	.04	3.48	1.06	11.45
Zanatska i srodna zanimanja	1.28	.04	3.61	1.08	12.11
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	1.56	.01	4.78	1.41	16.19
Muškarci	.10	.65	1.11	0.72	1.69
Mesto stanovanja ^d		.01			
Veliki grad	.58	.04	1.78	1.04	3.06
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	.82	.03	2.26	1.10	4.66
Varoš ili mali grad	.90	< .01	2.46	1.41	4.32
Konstanta	-8.83	< .01	.00		

Cox & Snell *R* Square = .41; Nagelkerke *R* Square = .56

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Kada je reč prediktorima koji utiču na posedovanje interneta kod kuće (Tabela 18), analiza je pokazala da starost i prihodi domaćinstva predstavljaju značajne prediktore. U slučaju starosti, rezultati pokazuju razliku između ispitanika starosti 30–44 i 45–59 godina, sa jedne i starijih od 60 godina sa druge strane (ispitanici iz ovih starosnih kategorija češće poseduju internet, dok nije utvrđena statistički značajna razlika između ispitanika do 29 godina i starijih od

60 godina). Prihodi domaćinstava utiču na očekivan način; ispitanici sa višim prihodima češće poseduju internet kod kuće.

Kada se analiziraju prediktori posedovanja/upotrebe interneta na poslu (Tabela 19), rezultati logističke regresije su pokazali da su gotovo svi analizirani prediktori (osim pola) prešli prag statističke značajnosti. Kao što možemo videti u prethodnoj tabeli, ispitanici sa višim stepenom obrazovanja, mladi, ispitanici sa višim prihodima, kao i ispitanici iz urbanih naselja češće koriste internet na poslu. Rezultati koji se odnose na uticaj zanimanja pokazuju razliku između svih kategorija zanimanja i jednostavnih zanimanja, koja predstavljaju referentnu kategoriju.

Zaključak

U tekstu se polazi od pretpostavke da su uslovi pandemije podstakli veće korišćenje interneta i intenzivirali digitalnu komunikaciju u radnom i slobodnom vremenu. Analiza online komunikacije roditelja sa decom pokazala je da kod većine ispitanika nije došlo do značajnih promena u intenzitetu razgovora, i da oni komuniciraju u istom obimu kao i pre pandemije. Ipak, online komunikacija u privatnoj sferi beleži i porast, iako ne tako drastičan on je najviši u Srbiji i Crnoj Gori (preko 20%). Drugi segment analize odnosio se na upotrebu interneta u profesionalnoj sferi i obuhvatao je mogućnost rada na daljinu i izbor mesta rada. U poređenju sa promenama u privatnoj komunikaciji pandemija je ostvarila veći uticaj na sferu rada i podstakla porast rada od kuće, a to se dogodilo više u zemljama koje se u većem stepenu digitalizovale ekonomiju. Tako je na primer u Švedskoj, Finskoj i Nemačkoj više od polovine poslova moguće organizovati na takav način. I u ostalim analiziranim zemljama zabeležen je porast rada od kuće u pandemijskim uslovima.

Prilikom procene uloge digitalne tehnologije ispitanici navode njene pozitivne i negativne strane. U pogledu pozitivnih aspekata, ističe se da digitalna komunikacija omogućava ljudima da se osećaju međusobno bliskijim, i da doprinosi obavljanju različitih aktivnosti i njihovoj koordinaciji. Međutim, kao negativne posledice primene digitalne tehnologije prepoznate su nemogućnost razdvajanja profesionalne i privatne sfere u meri u kojoj je to bilo moguće pre njenog razvoja, podriivanje privatnosti i izlaganje ljudi dezinformacijama.

Analiza faktora koji utiču na upotrebu interneta uopšte i kod kuće pokazala je da najveći uticaj ostvaruju starost, prihodi i zanimanje. Korišćenje interneta na poslu očekivano potvrđuje da poslovi u skladu sa naprednom

digitalizovanom ekonomijom počivaju na njegovoj upotrebi. Stručnjaci, visokoobrazovani, mladi, ispitanici sa višim prihodima, ispitanici koji žive u urbanim naseljima tako češće koriste internet na poslu u odnosu na ostale zaposlene.

Analiza pokazuje da su pandemijski uslovi podstakli dalje pomeranje ka digitalnom društvu, i da su značajnije uticali na promene u sferi rada nego na komunikaciju koja se odvija u privatnoj sferi. Na nivou Evrope uočavaju se razlike u primeni digitalnih tehnologija u ekonomiji i učešću rada od kuće. Može se očekivati da će se u narednom periodu trend digitalizacije ekonomije razvijenih zemalja nastaviti i da će se zemlje koje su slabije digitalno razvijene suočiti sa posebnim izazovom kako da prate ovaj trend i spreče povećanje digitalnog jaza koji ujedno predstavlja i ekonomsko zaostajanje.

Zahvalnica / Finansiranje

Tekst je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu –Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/200163) koji je finansijski podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

References

- Apaduraj, A. (2011). *Kultura i globalizacija*. Biblioteka XX vek.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Backović, V., & Toković, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na stil života pripadnika akademske zajednice u Beogradu. U M. Petrović (ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije Kovida-19 u Srbiji* (str. 115–145). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Bittman, M., Brown, J. E., & Wajcman, J. (2009). The mobile phone, perpetual contact and time pressure. *Work, Employment and Society*, 23(4), 673–691. <https://doi.org/10.1177/0950017009344910>
- Castells. M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Golden marketing.
- Chesley, N. (2014). Information and communication technology use, work intensification and employee strain and distress. *Work, Employment and Society*, 8(4), 589–610. <https://doi.org/10.1177/0950017013500112>
- Evropska komisija. (2022). *The Digital Economy and Society Index (DESI)*. Evropska komisija.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C. & Shafer, S. (2004). Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use. In K. Neckerman (Ed.), *Social Inequality* (pp. 355–400). Russell Sage Foundation.

- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class – And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Filip Višnjić.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital – Towards Critical Geography*. Routledge.
- Kastels, M. (2005). Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija. U S. Vujović & M. Petrović (Ur.), *Urbana Sociologija* (str. 181–195). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Larsen J. & Urry J. (2008). Network in Mobile Societies. In J. O. Bærenholdt & B. Granås (Eds.), *Mobility and Place – Enacting Northern European Peripheries* (pp. 89–101). Ashgate Publishing Ltd.
- Petrović, D. (2013). *Društenost u doba interneta: studija komunikacione upotrebe interneta u Srbiji*. Akademsko knjiga.
- Petrović, D. (2014). Društvena konstrukcija interpersonalnih medija – Od telegrafa do interneta. U D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (Ur.), *Internet i društvo*. Srpsko sociološko društvo (str. 3–23). Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo.
- Petrović, I. (2023). Pandemija Kovida-19 i tržište rada: Metodološki izazovi i rešenjau istraživanju tržišta rada. U M. Radoman & D. Poleti Čosić (Ur.), *Istraživati društvo tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja* (str. 57–76). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Petrović, I., & Babović, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na zaposlenost i uslove rada u Srbiji. U M. Petrović (Ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji* (str. 115–145). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rainie, L., & Wellman, B. (2012). *Networked: The new social Operating System*. The MIT Press.
- Republički zavod za statistiku (RZS) (2022). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*. Republički zavod za statistiku.
- Ristić, D., Pajvančić-Cizelj, A., & Marinković, D. (2014). Mapiranje društvene geografije interneta: značenje, materijalnost, moć. U D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (Ur.), *Internet i društvo* (str. 23–40). Srpsko sociološko društvo. Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo.
- Rodrigue, J. P. (1999). Globalization and the Synchronization of Transport Terminals. *Journal of Transport Geography*, 7(4), 255–261. [https://doi.org/10.1016/S0966-6923\(99\)00018-6](https://doi.org/10.1016/S0966-6923(99)00018-6)
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. University Press.
- Sassen, S. (1995). On concentration and centrality in the global city. In P. Knox & P. Taylor (Eds.), *World Cities in a World-System* (pp. 63–75). Cambridge University Press.
- Van Deursen, A. J., & Helsper, E. J. (2015). The third-level digital divide: Who benefits most from being online?. In *Communication and Information Technologies Annual* (Vol. 10, pp. 29–52). Emerald Group Publishing Limited.
- Van Dijk, J. A. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34(4–5), 221–235. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2006.05.004>

- Vuković, V. (2019). *Društveni mediji i upravljanje komunikacijama*. Fakultet dramskih umjetnosti.
- Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Blackwell.
- Zukin, S. (1998). Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption. *Urban Studies*, 35(5/6), 825–839.
<https://doi.org/10.1080/0042098984574>

Internet use and the spread of digital communication in (post)pandemic conditions: The case of Serbia *

Vera Backović & Irena Petrović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Although the Internet and digital technologies have been the basis of a network society for nearly thirty years, pandemic conditions represent a new phase in their use. During the Covid-19 pandemic, work, education, and communication focused on digital technologies. While until then this had been a matter of choice, at least in the private sphere and personal communication, during the pandemic it became the predominant form of communication in all spheres of society. Based on data from the 10th round of the European Social Survey conducted in 2022, the paper analyses how much the Internet has become part of everyday life in Serbia. In the first section of the paper, differences in the intensity of in-person encounters and those realized through digital technologies are examined. Then, the frequency of using the Internet in professional and personal communication and the perception of digital communication are analysed. The assumption is that the pandemic conditions have significantly influenced the increase in the use of the Internet and the intensification of digital communication in working and leisure time. The paper also examines to what extent the attitude towards digital communication depends on demographic and socio-economic characteristics – gender, age, education, place of residence, economic position and occupation. By comparing with the practice in other European countries, we seek to establish whether there are differences across countries.

KEYWORDS: internet / digital communication / Serbia / European social survey

PRIMLJENO: 11.1.2024. godine
REVIDIRANO: 18.3.2024. godine
PRIHVAĆENO: 20.3.2024. godine

* Predloženo citiranje: Backović, V., & Petrović, I. (2024). Upotreba interneta i rasprostranjenost digitalne komunikacije u (post)pandemijskim uslovima: Slučaj Srbije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 1–28. <https://doi.org/10.47152/2024011>

©2024 by authors.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).